

ДОБРОЧИННІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО БІЗНЕСУ в другій половині XIX – на початку XX ст. У РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

Проаналізована суспільна проблема розвитку початкової освіти зазначеного періоду, яка була викликана відміною кріпацтва в Російській імперії, розвитком ринкових відносин, загальною лібералізацією життя імперії. Хоч реформи в галузі освіти, а також земська та міська реформи дали помітний поштовх в освіті, проте незначні кошти державного бюджету не змогли поліпшити справу.

Показано загально-низький освітній рівень населення Російської імперії, який в Україні був ще нижчий порівняно з Європейською Росією, недостатня існуюча мережа освітніх закладів нездатна була задовольнити народне господарство освіченими кадрами. Уряд, по-суті, переклав турботу про освіту на плечі інтелігенції, земств, освітніх, наукових товариств та окремих громадян, яких держава частково стимулювала та підтримувала. Мізерні кошти, які виділяла казна на цю справу, в декілька разів були нижчими від сум, що асигнувалися відповідно у той час економічно розвиненими країнами Західної Європи.

До справи поліпшення освіти, за таких умов, в країні взялися земські й міські організації, інтелігенція, різні наукові й технічні товариства, представницькі об'єднання купців і промисловців та окремі заможні громадяни. Особливо активно взявся за цю справу підприємницький прошарок, що гостріше від інших суспільних груп відчував потребу в грамотних, мислячих і дисциплінованих працівниках. Активно розвивалася громадська просвітницька ініціатива в різних формах – від клопотань перед урядом та організації нових закладів до грошових пожертв й інших видів доброчинності. Діяльність найбільш далекоглядних промисловців і купців не випадково поєднувалася з просвітництвом, оскільки вони усвідомлювали важливість поліпшення загального стану освіти в країні. У повсякденній практиці підприємці постійно відчували брак кваліфікованих кадрів, а їхній підприємницький прагматизм підказував, що кваліфікована праця робітника, особливо службовця, є продуктивнішою. Таким чином, величезна потреба в кваліфікованих кадрах на виробництві й управлінні були додатковим стимулом пожертвувань на підтримку освітніх закладів усіх рівнів.

Окремі підприємці та їх об'єднання, купецькі товариства, протягом другої половини XIX – початку XX ст. активно сприяли розширенню мережі початкових навчальних закладів, будучи зацікавленими в піднятті освітнього рівня як молоді, так і дорослого населення, усвідомлюючи, що праця грамотного працівника є набагато продуктивнішою. Порівняно численна група вітчизняних підприємців розглядається у статті, де виділялися кілька визначних родин: Алчевські, Симиренки, Терещенки, Харитоненки. Вони засновували й утримували народні училища при власних підприємствах, намагалися сприяти проведенню серед робітництва культурно-освітньої роботи, надавали відчутну фінансову підтримку органам місцевого самоврядування з метою організації початкових загально-освітніх закладів як у великих містах – Київ, Харків, Одеса, Катеринослав а також в маленьких селах, з якими тією чи іншою мірою була пов'язана їхня господарська діяльність.

Показано, що благодійники-підприємці будували на власні кошти приміщення шкіл, будучи почесними попечителями, жертвували кошти на їх утримання, надавали земельні ділянки, будівельні матеріали та інше у розпорядження сільських і міських громад, забезпечували учнів навчальними посібниками, одягом і взуттям, оплачували їх навчання. Доброчинна-освітня турбота та допомога з боку бізнесових кіл, дуже часто засвідчувала не лише зацікавленість в підготовці грамотних кадрів для власних підприємств, а й перепліталась з моральною потребою впливати на інтелектуальний розвиток суспільства відповідно до вимог часу.

Ключові слова: доброчинність, буржуазні реформи, початкова освіта, буржуазний прагматизм.

Проанализировано состояние социальной проблемы, а именно: развитие начального образования населения в период буржуазных реформ в Российской империи, отмены

крепостного права, развитие рыночных отношений, общей либерализации жизни в стране. Подчёркнуто значение реформ в жизни общества второй половины XIX века, что земская и городская реформы дали значительный импульс в области образования, однако мизерные средства выделяемые государственным бюджетом не улучшили состояние образования.

Показан низкий образовательный уровень населения Российской империи, который однако в Украине был гораздо ниже нежели в Европейской России, а также отсутствие достаточного количества образовательных учреждений, что было не в состоянии удовлетворить запросы народного хозяйства грамотными кадрами. Правительство, по сути, ушло от решения этой проблемы, переложив её на плечи интеллигенции, земств, образовательных и научных обществ, отдельных граждан, которые лишь частично стимулировались и поддерживались государством. Скучные средства, выделяемые казначейством по этому вопросу, были в несколько раз ниже суммы ассигнований, направляемых экономически развитыми странами Западной Европы.

С целью улучшения образования в стране, в таких условиях, активно подключились земские и городские организации, интеллигенция, различные научные и технические общества, представительские ассоциации торговцев и промышленников, а также зажиточные и богатые граждане. Особенно активно подключился к этому процессу бизнес-слой, который значительно острее других общественных групп осознавал необходимость и потребность в грамотных, мыслящих, дисциплинированных и ответственных работниках. Активно развиваются общественные образовательные инициативы в различных формах, от петиций правительству до организаций новых обществ с денежными пожертвованиями и другими видами благотворительности. Деятельность наиболее дальновидных промышленников и купцов не случайно была связана с просвещением, потому что они, как никто другой, понимали важность улучшения общего состояния образования в стране. В повседневной практике владелец предприятия постоянно чувствовал отсутствие квалифицированного персонала, и безусловно его предпринимательский прагматизм подсказывал, что квалифицированный труд рабочего, особенно служащего является более продуктивным. Таким образом, огромная потребность в квалифицированном персонале на производстве и в управлении были дополнительным стимулом в поддержку учебных заведений на всех уровнях.

Часть предпринимателей или их объединения в купеческие, или иные общества, во второй половине XIX в начале XX в. активно участвовали в расширении сети начальных школ, будучи заинтересованным в поднятии образованности как молодёжи, так и старшего поколения, понимая что труд знающего и грамотного работника намного продуктивнее и качественнее. Алчевские, Симиренки, Терещенки, Харитоненки – те немногие предприниматели поколения, которые основывали народные училища и были их попечителями на своих предприятиях, способствуя проведению среди работающих культурно-просветительскую деятельность.

Оказывая существенную финансовую поддержку местным органам власти с целью организации начального обучения в больших городах (Киев, Харьков, Одесса, Екатеринослав) и в небольших деревнях и сёлах, с которыми была связана их предпринимательская деятельность, проявляя заботу о подготовке грамотных кадров для собственных предприятий (особенно у сахарозаводчиков) стоит отметить, что часто передовые предприниматели мотивировали свою деятельность с моральной необходимостью влиять на интеллектуальное развитие общества в соответствии с требованиями времени.

Ключевые слова: буржуазные реформы, начальное образование, меценатство.

Socio-economic transformations caused by the abolition of serfdom in the Russian Empire, development of markets relations, general liberalization of life of the empires objectively led to the resolution of the educational issue. Generally low educational level of population of the Russian Empire, which in Ukraine was even lower as opposed to the European Russia, and insufficient existing network of educational institutions was incapable of supplying educated personnel to the national economy.

The measures taken in the area of primary education by the State, territorial and municipal self-administration authorities, church, public organizations and individuals, among whom entrepreneurs were most notable, made it possible that already before the end of the 19th century the number of persons, who could count and write, had considerably grown, yet the need to establish new educational institutions of different levels and specialization continued to be extremely topical. The entrepreneurial pragmatism during intensive industrial development of

the country prompted to set up schools, evening classes for workers, Sunday readings and different types of professional training institutions at many factories and plants.

Industrialists and tradesmen made both private and corporate donations, often contributing certain percentage of their own profits. Individual charitable activities were extremely effective due to the fact that after the establishment of an educational institution a wealthy man, as a rule, used to be its guardian further on, taking care of its improvement and functioning. All this impelled industrialists to organize general education and elementary professional training both for their workers and the society as a whole.

At the break of the 19th and 20th centuries, at all sugar-mills of the other known family of sugar manufacturers, the Tereshchenko primary people's schools for the children of employees and workers worked on a permanent basis. Many village schools regularly received monetary grants from these entrepreneurs in support of their activities and construction materials for building or repair of premises. Establishing similar institutions, entrepreneurs sought to increase the educational and professional level of their workers for them to be able to cope with new equipment and production technologies.

There were 18 people's parochial schools in villages and two two-class people's schools with industrial sections in the estate of Countess K. A. Balasheva in the Tcherkasy district, who was engaged in manufacture of sugar and alcohol distillation. All of them received appreciable financial assistance from the Countess. Thus, two-class schools were fully supported by her, and parochial schools where there were more than two thousand schoolchildren, starting from 1887, apart from financial assistance were alternatively rebuilt or received new premises at the expense of K. A. Balasheva. In this way, before the middle of 1890, 14 schools were built in the villages of the estate. At that time the annual support to people's schools, on average, fluctuated within 1800 roubles. In 1902 K. A. Balasheva set up a women's school at Moshny, expending 46,700 roubles for the construction of its premises and 50,600 roubles for its upkeep until 1911 inclusive.

The main type of primary educational institutions in cities were municipal schools, which were established according to the Regulations of 1872, in the first place, by local bodies of self-administration, district communities, as well as by individual philanthropist. Thus, at Hlukhiv, at the Tereshchenko's native place, one of the well-known representatives of this family – Fedir Artemiiovich – in August 1891 opened three-class "Municipal school by Fedir Tereshchenko". The founder spent 30,000 roubles to build two-storey school building and provided the capital in the amount of 72,000 roubles to keep it. The children of poor families from Hlukhiv received primary education at the educational institution free of charge.

In the first years of the 20th century, according to the data by the Ukrainian researcher V. I. Kizchenko, about 110 schools for workers' children functioned at the factories and plants of Ukraine. Due to organizational and financial efforts of the entrepreneurial stratum, the percentage of literate workers among the workers of Ukraine before the revolution of 1905-1907 achieved 50.8 %, while in total population it did not exceed 20 %.

At the break of the 19th and 20th centuries the following diversity of institutions and forms of educational work among the adult population was observed: Sunday schools, people's houses and auditoriums, libraries, reading rooms, where lectures, training sessions, theatrical performances were given; excursions, marches were organized, etc. At the mentioned time the propagation of such education among poor population was carried out by special public organizations. Among them special attention should be paid to the Kyiv Society for Propagation of Literacy among the People, which started its work in 1882, focusing its attention on the propagation of education among the population of Kyiv and in the cities and villages of the Right-Bank Ukraine, where there were no territorial institutions. Due to organizational efforts by the Society members in 1901-1902, the Troitsky People's House was erected, mainly at the expense of public funds (220,000 roubles), where all forms of educational work was concentrated. Considerable donations to this cause were made by such well-known industrialists as Lazar and Lev Brodskiy, S. S. Mogylevtsev, M. B. Galperin, some representatives of the Tereshchenko family, a whole lot of sugar-mills and industrial enterprises of the country. Now it hosts the Kyiv Theater of Operetta.

A significant role in the structure of non-school educational institutions was played by schools for adults. In the beginning of the 20th century Sunday schools were most popular in cities of Ukraine, which functioned on the basis of the Regulation of 1874 for primary people's schools. They were established both by the Government, municipal and rural communities, as well as by individuals. Among such institutions especially popular was the Kharkiv Women's Free Sunday School by Khrystyna Danylivna Alchevska, wife of the well-known industrialist and financier, which she headed and sponsored from 1862. In the same year of 1862

K. D. Alchevska opened up another women's Sunday school – in the village of Meref, Kharkiv province.

Thus, during the second half of the 19th century and in the beginning of the 20th century some entrepreneurs and their associations, merchant societies actively promoted the enlargement of the network of primary educational institutions concerned with the increase in the educational level of both the youth and adult population, being aware that the work of the trained worker is much more productive. They established and supported people's schools at their own enterprises, trying to promote cultural and educational work among the workers, and provided significant financial support to the bodies of local self-administration in order to organize primary general education institutions in the cities and villages, with which they were somehow connected through their economic activity.

Entrepreneurs-philanthropists built schools at their own expense and were their honorary guardians, donated funds to keep them, provided land lots, construction materials etc. at the disposal of rural and municipal communities, supplied schoolbooks, clothing and footwear to the students, paid for their training. Charitable and educational care and support were provided by the business circles concerned with the training of competent personnel for their own enterprises, which intermingled with the moral need to influence the intellectual development of the society according to the imperatives of the time.

Keywords: *charitable activities, bourgeois reforms, primary education for children and adults, bourgeois pragmatism.*

Соціально-економічні перетворення, викликані відміною кріпацтва в Російській імперії, розвитком ринкових відносин, загальною лібералізацією життя імперії об'єктивно призвели до вирішення проблеми освіти, від якого багато в чому залежав подальша доля українців. Хоч реформи в галузі освіти, а також земська та міська реформи дали помітний поштовх в освіті, проте незначні кошти державного бюджету не змогли поліпшити справу. Загально-низький освітній рівень населення Російської імперії, який в Україні був ще нижчий порівняно з Європейською Росією, недостатня існуюча мережа освітніх закладів нездатна була задовольнити народне господарство освіченими кадрами. Уряд, по-суті, переклав турботу про освіту на плечі інтелігенції, земств, освітніх, наукових товариств та окремих громадян, яких держава частково стимулювала та підтримувала. Мізерні кошти, які виділяла казна на цю справу, в декілька разів були нижчими від сум, що асигнувалися відповідно у той час економічно розвиненими країнами Західної Європи. Зокрема в Англії на неї виділялося 10 %, у Франції – 6,4 %, в Пруссії – 6 %, у той час як у Російській імперії – всього 2 % від загальної суми державного бюджету [1, с. 131].

До справи поліпшення освіти, за таких умов, в країні взяли земські й міські організації, інтелігенція, різні наукові й технічні товариства, представницькі об'єднання купців

і промисловців та окремі заможні громадяни. Особливо активно взявся за цю справу підприємницький прошарок, що гостріше від інших суспільних груп відчував потребу в грамотних, мислячих і дисциплінованих працівниках. Активно розвивалася громадська просвітницька ініціатива в різних формах – від клопотань перед урядом та організації нових закладів до грошових пожертв й інших видів добродійності. Діяльність найбільш далекоглядних промисловців і купців не випадково поєднувалася з просвітництвом, оскільки вони усвідомлювали важливість поліпшення загального стану освіти в країні. У повсякденній практиці підприємці постійно відчували брак кваліфікованих кадрів, а їхній підприємницький прагматизм підказував, що кваліфікована праця робітника, особливо службовця, є продуктивнішою. Таким чином, величезна потреба в кваліфікованих кадрах на виробництві й управлінні були додатковим стимулом пожертвувань на підтримку освітніх закладів усіх рівнів.

Хоч благодійність і була невід'ємною рисою багатих людей, насамперед зайнятих у торгівлі та промисловості, проте варто пам'ятати, що це не було характерним для всього підприємницького прошарку. До благодійності звертали свою увагу переважно представники великої буржуазії. Для дрібних та середніх капіталістів і комерсантів, котрі становили підприємницьку більшість, переважними і на початку ХХ ст. були методи

первісного нагромадження капіталів, для яких ще продовжували зберігатися умови в країні [2, с. 131].

Російський історик В. Я. Лавричев, говорячи про місце купецького стану у суспільному житті пореформених років, зазначив, що *«переважаюча у більшій частини купецтва невтримна жадоба до наживи зумовила відсутність будь-яких сформованих духовних запитів і будь-яких високих ідеалів. Лише окремі представники купецтва піднімалися над загальним рівнем свого стану»* [3, арк. 39]. На відміну від промислової значна частина торговельної буржуазії, навіть на початку ХХ ст., не мала відповідної загальної і спеціальної освіти та відзначалася низьким рівнем культури. Інтереси цього численного прошарку буржуазії не виходили за межі вирішення суто господарських проблем. Громадська діяльність більшій частини торговців була обмеженою.

Частково погоджуючись із такою оцінкою, слід зазначити, що вже з кінця ХІХ ст., зі зростанням економічної могутності промисловців та акціонерних товариств, на багатьох великих підприємствах відрахування на навчальні і лікувальні заклади, різні соціальні потреби стали обов'язковими. Зміна поколінь, що відбулася на межі сторіч, супроводжувалася появою підприємців нового типу у період капіталістичного нагромадження. Чимало представників молоді буржуазії відзначалися достатньо високим рівнем освіти, відповідною професійною підготовкою, необхідними організаційними навичками. Проте й напередодні 1917 р. культурні характеристики торгово-промислового прошарку тільки починали набувати своїх сталих рис. Цивілізованість і високий духовний рівень були притаманні переважно представникам стабільного елітного ядра підприємництва [4, с. 212]. У цей час серед багатіїв дедалі більше ставало тих, хто вийшов із соціальних низів, але завдяки здібностям або спритності домогся високого положення. Добродійство сприймалося вже як громадська чеснота, всіляко заохочувана релігією. Зрештою, економічний стан підприємців впливав на їх участь у вирішенні соціальних і культурно-освітніх потреб суспільства в цілому і, зокрема, робітників. Крім постійних відрахувань на робітничі потреби, окремі

промисловці й купці, великі представницькі бізнесові організації такі як з'їзди гірничо-промисловців Півдня Росії, біржові комітетів, купецькі товариства, тощо провадили широку благодійну роботу, спрямовану на задоволення освітянських потреб більш широких кіл суспільства, засновуючи початкові, середні й вищі навчальні заклади.

Капітали українських промисловців, за винятком окремих підприємців, як і купецькі, були здебільшого незначні, розпорошені у різних менш значних для економіки галузях промисловості. Зрозуміло, що українські підприємці належали до першопрохідців індустріалізації, а вже потім, коли створили економічні можливості, були носіями в культурі та освіти. В багатьох сферах суспільного життя серед нечисленної групи вітчизняних підприємців виділялися кілька визначних родин: Алчевські, Симиренки, Терещенки, Харитоненки...

Промисловці і купці здійснювали як приватні, так і корпоративні пожертвування, часто віддаючи певний відсоток із власних прибутків. Індивідуальна благодійність була надзвичайно ефективна тим, що при заснуванні навчального закладу заможний громадянин як правило і надалі, будучи його попечителем, піклувався про благоустрій та функціонування. Все це спонукало промисловців організовувати загальноосвітнє та елементарне професійне навчання як для своїх працівників, так і для суспільного загалу в цілому.

Вжиті заходи в галузі початкової освіти з боку держави, земських і міських органів самоврядування, церкви, громадських об'єднань та окремих осіб, серед яких виділялися підприємці, сприяли тому, що вже до кінця ХІХ ст. кількість громадян, які уміли писати й читати, значно зросла, проте потреба в заснуванні нових освітніх закладів різних рівнів і спеціалізації продовжувала залишатися надзвичайно актуальною. За даними перепису населення 1897 р., на тисячу чоловік з вищою освітою припадало 0,7 осіб, а з середньою загальною і спеціальною – 10,3 [5, с. 40].

Напередодні Першої світової війни навіть початкових навчальних закладів в Україні було ще недостатньо для забезпечення потреб всієї молоді в елементарній освіті. З розвитком промисловості в суспільстві особливо

посиливалася думка про необхідність підняття матеріального і духовного рівня робітничого класу. Зміцніла буржуазія, насамперед велика, все ж усвідомлювала, в тому числі й під тиском зростаючого пролетарського руху, свою відповідальність за соціальну сферу буття робітничого класу, намагалася дбати про культурний і освітній рівень промислових робітників. Проте слід зауважити, що в царській Росії не існувало законодавства, яке зобов'язувало б капіталістів створювати заводські школи й гарантувати існування вже відкритих; воно лише рекомендувало їм за власним бажання сприяти навчанню грамоті підлітків, які працювали на їхніх підприємствах. Підприємницький прагматизм уже в останні два десятиліття XIX ст., у час інтенсивного індустріального розвитку країни, спонукав при багатьох фабриках і заводах засновувати школи й вечірні класи для робітників, недільні читання та різного рівня професійні навчальні заклади.

В перші роки XX ст., за даними української дослідниці В. І. Кізченко, при фабриках і заводах України функціонувало близько 110 шкіл для дітей робітників. Найбільше їх було створено на цукро заводах – 44. На цей же час було також засновано 49 нижчих ремісничих навчальних закладів, у яких навчалася 3,3 тис. учнів [5, с. 83]. Тому багато в чому завдяки організаційним та матеріальним зусиллям підприємницького прошарку серед робітників України відсоток грамотних робітників напередодні революції 1905-1907 рр. досяг 50,8 %, у той час як серед усього населення він не перевищував 20 %.

Так, початкова школа для дітей робітників з 7 учителями та бібліотекою поблизу Городищенських рафінадного і машинобудівного заводів на Черкащині, які належали торговому дому «Брати Яхненки і Симиренко», почала діяти ще з 40-х рр. XIX ст. Згодом тут було відкрито і недільну школу. Вчителювали в них переважно національно свідомі українці з вищою освітою, бо Городищенська цукроварня була культурним центром українського народництва. Наприкінці червня 1859 р. в Городище приїхав Т. Г. Шевченко, який з подивом оглянув зразково оснащений завод. Відвідавши школу, він прийшов в таке захоплення, що відразу обняв К. Яхненка, поцілував його і зі сльозами на очах промовив: «*Батьку! Що ти наробиє!*».

При всіх цукро заводах іншої відомої родини цукро заводчиків – Терещенків, на межі XIX – XX ст. постійно працювали початкові народні училища для дітей службовців і робітників. Багато сільських шкіл регулярно отримували від цих підприємців грошові субсидії для своєї діяльності та будівельні матеріали для спорудження або ремонту приміщень. Наприклад, при Михайлівському заводі на Глухівщині М. А. Терещенко ще на початку 80-х рр. XIX ст. збудував початкове училище, яке відвідували також діти з навколишніх сіл. Хоча навчальний заклад і вважався земським, утримувався він виключно коштом підприємця. У 1886 р. вчитель цієї школи отримував платню 250 руб. на рік, тоді як у земських школах вона становила 150-200 руб. При Тьоткінському цукро заводі у Рильському повіті 1910 р. онук останнього – М. І. Терещенко – спорудив нову шкільну двоповерхову цегляну будівлю, в якій на першому поверсі розміщувалося початкове трирічне училище, а на другому – училище підвищеного типу, з чотирирічним курсом, куди діти вступали після закінчення початкового. Загалом в обох школах навчалася до 250 хлопців та дівчат [2, с. 150].

Аналізуючи стан початкової освіти на цукроварнях бачимо, що у звіті за 1897 р. коштом П. Харитоненка утримувалося двокласне училище на 300 учнів при Наталіївському цукровому заводі (Богодухівський повіт), школа на 50 учнів при Янковорозькому цукро заводі (Охтирський повіт) та інших підприємствах. Крім того, на Павловському рафінадному заводі (м. Суми) було засновано вечірні класи для дорослих робітників з курсами кочегарів, машиністів та слюсарів [6, с. 10]. У звіті за 1901 р., в якому були подані дані про розвиток мережі навчальних закладів у м. Суми, зазначалося, що майже 10 міських початкових шкіл знаходилося на утриманні окремих осіб та закладених ними спеціальних капіталів. Засновуючи подібні заклади, підприємці прагнули підвищити освітній і фаховий рівень своїх робітників, які могли б упоратися з новою технікою і технологією виробництва.

У Мошногородищенському маєтку Черкаського повіту графині К. А. Балашевої, що займалася цукроварінням і гуральництвом, містилося 18 народних церковнопарафіяльних

шкіл у селах і два двокласних народних училища з ремісничими відділеннями у містечках Мошни і Городище. Всі вони отримували відчутну фінансову допомогу з боку графині. Так, двокласні училища повністю нею утримувалися, а церковнопарафіальні школи, в яких навчалось понад 2 тис. дітей, крім грошової допомоги, починаючи з 1887 р., за рахунок К. А. Балашевої по черзі були перебудовані або отримали нові приміщення. До середини 1890-х рр. таким чином було споруджено в селах маєтку 14 шкіл. Щорічна допомога народним школам у цей час у середньому коливалася в межах 1 800 руб. У 1902 р. К. А. Балашева заснувала жіночу школу в Мошнах, витративши на спорудження її приміщення 46,7 тис. руб. та на його утримання до 1911 р. включно 50,6 тис. руб. У 1910 р. при Маріїнському цукрозаводі вона відкрила народне училище, яке повністю утримувала власним коштом, та побудувала для нього приміщення, асигнувавши на це протягом двох років 11,4 тис. руб. [7, с. 50].

Основним типом початкових навчальних закладів у містах були міські училища, які засновувалися, згідно з Положенням від 1872 р., у першу чергу міськими органами самоврядування, становими громадами, а також і окремими благодійниками. Так, у Глухові, на батьківщині Терещенків, один з найвідоміших представників цієї родини – Федір Артемійович – у серпні 1891 р. відкрив трикласне «Міське училище Федора Терещенка». Засновник надав 30 тис. руб. на спорудження двоповерхового будинку школи та вніс капітал у 72 тис. руб. на її утримання. У навчальному закладі безкоштовно отримували початкову освіту діти з незаможних родин Глухова, а першочерговим правом вступу до нього користувалися вихованці дитячого притулку, заснованого раніше його батьком – Артемієм Яковичем. У грудні 1893 р. з метою збільшення плати вчителям Федір Артемійович додав до внесеного ним капіталу ще 37,8 тис. руб. І надалі члени цієї родини сумлінно опікувалися училищем, збільшивши капітал на його утримання до 167 тис. руб. У 1912 р. міське училище Федора Терещенка відвідували 253 учня [2, с. 155].

У Києві Микола Артемійович Терещенко та його син Олександр заснували міське

початкове зразкове училище на 300 учнів. Для цього перший з них 1899 р. пожертвував капітал у 150 тис. руб., а другий 1903 р. – ділянку землі по вул. Великій Підвальній, 38 (нині вул. Ярославів Вал, 40) вартістю 104 тис. руб. та додатковий капітал у 120 тис. руб. [8, арк. 46]. Будівництво училища розпочалось у травні 1905 р., на яке О. М. Терещенко додатково асигнував ще 43 тис. руб. Через рік відбувся перший набір учнів, які в грудні 1907 р. перейшли до щойно спорудженого власного приміщення училища. На цей час загальна сума витрат обох Терещенків на спорудження й утримання зазначеного навчального закладу досягла 425 тис. руб. [9, с. 60]. Він вирізнявся своїм архітектурним стилем серед сусідніх будівель і був найкращим у місті серед початкових шкіл. Тепер у будинку міського зразкового училища ім. М. А. Терещенка міститься Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені Івана Карпенка-Карого.

На межі XIX – XX ст. в Україні спостерігалось розмаїття закладів та форм просвітницької роботи серед дорослого населення: недільні школи, народні будинки й аудиторії, бібліотеки, читальні тощо, де проводилися лекції, навчальні заняття, театральні вистави, організовувалися екскурсії, походи та ін. Поширенням такої освіти серед незаможного населення в зазначений час здійснювали спеціальні громадські організації. Серед них на особливу увагу заслуговує Київське товариство поширення грамотності серед народу [10, с. 43], яке розпочало роботу у 1882 р., зосередивши увагу на поширенні освіти серед населення Києва та в містах і селах Правобережної України, де були відсутні земські установи. Завдяки організаційним зусиллям членів товариства в 1901-1902 рр. у Києві був споруджений, переважно на громадські кошти (220 тис. руб.), Троїцький народний будинок, де зосереджувалися всі форми просвітницької роботи. Значні пожертви на цю справу зробили такі відомі промисловці як Лазар і Лев Бродські, С. С. Могилевцев, М. Б. Гальперін, декілька представників родини Терещенків, ціла низка цукрозаводів і промислових підприємств краю. Тепер тут міститься Київський театр оперети.

Крім Товариства грамотності, в цьому місті діяла з 1882 р. Комісія народних

читань. Дві її секції – історико-літературна та природничо-історична – організовували читання в Народній аудиторії, спорудженій у 1895 р. по вул. Бульварно-Кудрявській (тепер вул. Воровського) за рахунок приватних пожертв та міських коштів. Серед доброчинців, хто надав значні кошти на цю справу, були підприємці В. Ф. Смиренко, Лазар Бродський, М. П. Дегтерев, декілька членів родини Терешенків та ін. Також було здійснено підписку на користь Народної аудиторії серед місцевих купців, які робили пожертвування при виборці ними торгових документів у міській управі [11, с. 7-8].

Суттєву роль у структурі позашкільних освітніх закладів відігравали школи для дорослих. На початку ХХ ст. у містах України найпоширенішими були недільні школи, які діяли на основі Положення про початкові народні училища від 1874 р. Вони засновувалися як урядом, так і міськими та сільськими громадами, а також окремими особами. Особливої популярності серед таких закладів набула харківська жіноча безплатна недільна школа Христини Данилівні Алчевської, дружини відомого промисловця і фінансиста, яку вона очолювала й утримувала з 1862 р. У тому ж 1862 р. Х. Д. Алчевська відкрила ще одну жіночу недільну школу – в м. Мерефа Харківської губернії. Влітку 1878 р. у с. Олексіївці Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії нова власниця маєтку Алчевська на свої кошти заснувала ще одну народну школу. Ця однокласна земська школа також стала відомою на всю країну. Зокрема, з 1887 р. у ній викладав учитель-новатор Б. Д. Грінченко, який згодом став відомим педагогом, письменником, вченим-лексикографом. Фінансова підтримка в організацію недільних шкіл для дорослих забезпечувалася її чоловіком Олексієм Кириловичем, який надавав кошти також на видання підручників, книг, різних навчальних посібників. У своїх мемуарах «Передуманное и пережитое» Х. Д. Алчевська зазначила: «Час українського руху 60-х років співпав з захопленням інтелігенції недільними школами, і я пішла туди». [12, с. 454]. До 1870 р. школа працювала напівлегально вдома у Алчевської. Потім вона містилася в приміщенні початкового училища. У школі навчалася до 250 учениць,

а вік деяких з них досягав 40 років. 1896 р. за безплатно виконаним акад.-міком О. М. Бекетовим проектом у Мироносицькому провулку на кошти засновниці було споруджено спеціальне двоповерхове приміщення для недільної школи. Серед іншого тут містилися чимала бібліотека з набором навчальних посібників, у розробці і підборі яких брали участь відомі вчені Д. І. Багалій, В. Я. Данилевський та ін. Велику роль у справі освіти народу відіграла тритомна «Книга дорослих», яка була створена викладачами недільних шкіл під керівництвом Х. Д. Алчевської (уперше книга вийшла друком у 1899-1900 рр.) [13, с. 112]. У її салоні часто збиралися визначні діячі науки і мистецтва, серед яких були Г. Хоткевич, О. Олесь, П. Куліш, Т. Рильський, М. Вороний, що вносило в освітній та культурний процес національне спрямування.

Таким чином окремі підприємці та їх об'єднання, купецькі товариства, протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. активно сприяли розширенню мережі початкових навчальних закладів, будучи зацікавленими в піднятті освітнього рівня як молоді, так і дорослого населення, усвідомлюючи, що праця грамотного працівника є набагато продуктивнішою. Вони засновували й утримували народні училища при власних підприємствах, намагалися сприяти проведенню серед робітництва культурно-освітньої роботи, надавали відчутну фінансову підтримку органам місцевого самоврядування з метою організації початкових загальноосвітніх закладів у містах і селах, з якими тією чи іншою мірою була пов'язана їхня господарська діяльність. Благодійники-підприємці будували на власні кошти приміщення шкіл, будучи почесними попечителями, жертвували кошти на їх утримання, надавали земельні ділянки, будівельні матеріали та інше у розпорядження сільських і міських громад, забезпечували учнів навчальними посібниками, одягом і взуттям, оплачували їх навчання. Добročинна-освітня турбота та допомога з боку бізнесових кіл, що були зацікавлені в підготовці грамотних кадрів для власних підприємств, перепліталась з моральною потребою впливати на інтелектуальний розвиток суспільства відповідно до вимог часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лазанська Т. І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. / Т. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Зб. наук. пр. – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – Вип. I. – С. 114-136.
2. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. Донік. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 314.
3. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 536, спр. 270. – Арк. 61; ДАК, ф. 90, оп. 1, спр. 1243. – Арк. 39зв.-41
4. Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно- просветительская деятельность (XVII – XX ст.) / Н. Терентьева. – К., 1999. – 352 с.
5. Кізченко В. І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 рр. – К. : Наук. думка, 1972. – 162 с.
6. Торговый Дом «И.Г. Харитоненко с Сыном». – М., 1900. – С. 16.
7. Описание Мошгородищенского имения Ее Высокопревосходительства Екатерины Андреевны Балашевой / Сост. под ред. П. Р. Слезкина. – К. : Тип. Акц. общества печатного и издательского дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1913. – Т. 2. – XX, 942 с.
8. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 43, спр. 141. – Арк. 122; ф. 707, оп. 26, спр. 497. – Арк. 1, 4.
9. Ковалинский В. Семья Терещенко / В. Ковалинский. – К., 2003. – С. 60-61.
10. Народный дом Киевского Общества грамотности в г. Киеве // Краткий очерк истории сооружения Народного дома. – К., 1902. – С. 43-44; Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности в 1898 г. – К., 1899. –С. 126-127.
11. Отчет Киевской Комиссии народных чтений за 1894 и 1895 годы. – К., 1895. – С. 7-8.
12. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое // Дневники, письма, воспоминания / Х. Алчевская. – М., 1912. – С. 454
13. Мухін М. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевської / М. Мухін. – К, 1979. – С. 125.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

© Ніколаєва Т. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 17.07.2014 р.